УДК 398

И.И. Ямалтдинов

1920 ЕЛЛАРДА ТАТАР ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫНДА ПРОБЛЕМАЛАР ҺӘМ ТИКШЕРЕНҮЛӘР

Статья посвящена раскрытию проблем и направлений исследования татарской фольклористики в 20-е годы XX века.

Ключевые слова: татарская фольклористика, народное творчество, фольклор, становление фольклора.

XIX гасыр урталарыннан татар фольклорын җыю һәм өйрәнү эшен татар мәгърифәтчеләре башлап җибәрә, шулай итеп, гасыр ахырына татар фольклористикасы формалаша. XX йөз башында татар халык иҗатын фольклорчылардан Х. Бәдигый, Ф. Туйкин, Г. Рәшиди, әдәбиятчы галимнәрдән Г. Баттал һәм Г. Рәхим, шулай ук шагыйрьләр һәм язучылардан Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Ф. Әмирхан өйрәнәләр. Алар фольклор мәсьәләләре, проблемалары белән шөгыльләнәләр, үзләренең оригиналь фикерләрен әйтәләр, халык иҗаты һәм аның аерым жанрларының үзенчәлекләре турында күзәтүләр ясыйлар, мәкаләләр бастыралар, җыентыклар нәшер итәләр һәм шуның белән милли фольклористиканың үсешенә шактый зур, әһәмиятле өлеш кертәләр [Урманчеев, б. 20; Бакиров, б. 12]. Болар барысы XIX гасыр ахыры – XX йөз башында татар халкының иҗтимагый-сәяси һәм милли-мәдәни тормышының җанлануы фонында була.

Гомумән, XIX–XX йөз башында, бихисап татар фольклоры әсәрләрен җыю һәм бастыру эше белән беррәттән, беренче фәнни хезмәтләр языла.

1920 елларда ТАССР төзелүгә бәйле рәвештә татар фольклорын пропагандалау һәм өйрәнүгә булган кызыксыну күп тапкырга арта. Шушы ук чорда татар фольклоры Казанның югары уку йортларында предмет буларак укытыла башлый, һәм аны фәнни яктан өйрәнү өчен шартлар тудырыла.

Көнчыгыш педагогика институты доценты Г. Рәхим берничә ел татар фольклоры курсын укыта. Үзенең лекцияләрендә борынгы гомумтөрки катламнарга һәм халыкның йола иҗатына басым ясый. Халык әдәбияты иң борынгы төркиләрнең күзаллауларын һәм идеологиясен дәлилләү чыганагы дигән фикерне алга сөрә. Текстның төзелеше һәм язылу стиленнән чыгып, фольклор әсәрләрен «көйле һәм көйсезләргә» бүлә. Мәдрәсә фольклорына аеруча зур игътибар бирә, Казан ханлыгы турындагы легендаларга һәм тарихи бәетләргә аерым туктала [Толымбай, б. 94–95].

1924 елда Г. Рәхим, Г. Газиз белән бергә, «Татар әдәбияты тарихы. Борынгы дәвер» басма-

сының беренче томыннан ике бүлеген бастыралар. Культура-тарих мәктәбе вәкилләре буларак, авторлар әдәбият тарихын яктыртуга системалы якын киләләр, шулай ук эволюцион һәм культура-тарих методларына таяналар. Аерым алганда, фольклорны әдәбиятның нигезе итеп саныйлар һәм «Борынгы төркиләрнең әдәбиятлары» бүлегендә борынгы авыз иҗаты әсәрләренең үрнәкләрен, шулай ук фольклор һәм язма әдәбият буенча хезмәтләрне өйрәнәләр. «Идел буендагы борынгы тел һәйкәлләре» бүлегендә шул чор фольклоры һәм Идел буена Шәрыкъ халыклары фольклорының үтеп керүе турында сүз бара. Шул ук елда әлеге авторлар тарафыннан «Татар әдәбияты тарихы. I җилд: Борынгы дәвер: 3 нче бүлек: 17, 18 һәм 19 гасырларда иске әдәбият» китабы бастырыла. Анда да фольклорга шактый зур урын бирелә. «Татар әдәбияты тарихы»нда феодализм чорындагы дастаннар, бәетләр, әкиятләр турында фикерләр әйтелә.

1927–1928 елларда «Безнең юл» журналында Ф. Туйкинның «Халык әдәбиятын тикшерү юлында» һәм Г. Толымбайның «Татар фольклоры турында кайбер фикерләр», «Тукай һәм әдәби фольклорыбыз» мәкаләләре басылып чыга. Әле хезмәтләрдә халык авыз иҗаты әсәрләрен өйрәнү өлкәсендәге җитешсезлекләр күрсәтелә, фольклорны «рухи атмосфера» һәм иҗтимагый тормыш белән тыгыз бәйләнештә комплекслы тикшерү тәкъдим ителә.

1929 елда «Татарстан» журналында Н.И. Воробьевның «1929-нчы елның җәендә Нократ һәм Глазов татарлары янына бару», «Татар җөмһүриятенең Минзәлә кантонындагы халыкны этнографик ягыннан күзәтү» дигән мәкаләләре басылып чыга.

Н. Воробьевның татар этнографиясен өйрәнүгә карата әйтелгән, фольклорны һәм милли мәдәниятны өйрәнүгә комплекслы якын килү мәсьәләсен күтәргән фикерен яклап, Г. Толымбай болай яза: «Казан татарлары культурасын тикшереп караганда, анда борынгы төрки халыкларының, Урта Азия мөселман культурасын, шулай ук фин, рус халыклары йогынтысын күрергә була. Без фольклорны тикшергәндә культураларның бәйләнешен күрәбез. Безгә мифологиядән пәри, дию, шайтаннарны тикшергәндә, Урта Азия аркылы килгән культураны истә тотарга кирәк була, әкиятләрне чагыштырганда рус әкиятләренә бик нык игътибар итәргә туры килә, угыз сөте, багучы кебекләрне тикшергәндә, иске күчмә төрекләргә үк кайтмый хәл юк» [Тулумбайский, б. 58].

1920 еллардагы яңа сәяси шартларда татар фольклорын өйрәнү буенча рус авторларының да тикшеренүләре барлыкка килә, бигрәк тә җырлар буенча. Алар арасында Н.В. Никольскийның «Идел буе халыкларының халык музыкасы тарихы буенча конспект» («Конспект по истории народной музыки у народностей Поволжья», 1920), В. Виноградовның «Татар халык җыры, аны саклау һәм тикшерү турында берничә сүз» («Несколько слов о татарской народной песне, ее

хранении и разработке», 1921), А. Симаковның «Татар республикасында музыкаль гыйлем» («Музыкальное просвещение в Татарской республике», 1921), А. Эйхенвальдның «Халык җыры һәм Казан татарлары музыкасы» («Народная песня и музыка казанских татар», 1923) мәкаләләрен билгеләп үтәргә була.

Р. Лахның төрки-татар, Кавказ, һәм шулай ук угор-фин халыкларының музыкасы һәм музыкаль фольклоры (1920) [Lach, s. 23–50], Т. Ковальскиның төрки халыкларның шигырь төзелешендәге поэтик формалары (1921) [Kovalski, s. 1–184], Н. Фирсовның Казанга нигез салыну турындагы риваятьләр һәм легендалар (1926) [Фирсов], Н.К. Дмитриев белән О. Чацкаяның татар җырларын җыю, өйрәнү, җырларның көйләре, аларның жанр төрләре һәм шигырь төзелеше [Dmitriev, Chatskaya, p. 301–369] турындагы мәкаләләрен дә билгеләп үтәргә кирәк.

Болардан тыш, Д. Ливитскийның «Татар халык җырлары турында» («О татарских народных песнях», 1928), А. Лининның «Казан-татар поэзиясе: халык поэзиясе формалары турындагы яңа тикшеренүләрдән» («Казанско-татарская поэзия: из новых исследований о формах народной поэзии», 1928), Ф. Маловның «Татар яшьләренең җырлары» да татар халык иҗатын өйрәнеп тикшерүгә багышланган [Миңнуллин, б. 30].

1920 елда Гата Исхакый әдәбият тарихы һәм теориясе буенча «Әдәбият юллары: Рөшди мәктәпләремез өчен дәреслек» китабын бастыра. Аның «Халык әдәбияты» бүлегендә дә татар фольклоры турында кыскача мәгълүмат бирелә.

Фольклорчы Х. Бәдигый 1920 елларның беренче яртысында Казан педагогика техникумында укыта, Академүзәктә эшли, Ленинград Көнчыгышны өйрәнү институтын һәм аспирантурасын тәмамлаганнан соң, 1930 елдан башлап, Казан дәүләт педагогика институтының татар теле һәм әдәбияты кафедрасына фәнни хезмәткәр-укытучы буларак билгеләнә, соңрак доцент, аннары профессор вазифаларына ирешә. Аның халык иҗаты өлкәсендәге эшчәнлегенең бер юнәлеше булып татар фольклоры курсын укыту тора. Х. Бәдигый, беренчеләрдән булып, халык иҗаты буенча югары уку йортлары өчен программа төзи [Ярми, б. 63].

Аның фәнни казанышлары, беренчеләрдән булып мәкальләр һәм табышмакларга классификация ясаудан гыйбарәт, ул аларны «Халык әдәбияты. Мәкальләр һәм табышмаклар» (1926) җыентыгында куллана. 1912–1913 елларда дөнья күргән җыентыкларында әлеге жанрларның үрнәкләрен алфавит тәртибендә урнаштырган булса, монда ул аларны тематик төркемнәргә бүлә. Соңрак әлеге принципны Н. Исәнбәт куллана һәм мәкальләр, әйтемнәр, шулай ук табышмаклар буенча үзе төзегән җыентыкларында файдалана.

1920 елларда тел һәм әдәбиятны өйрәнү өлкәсендә генә түгел, татар фольклористикасы тарихында да борылыш була. Татар халык иҗатын фәнни яктан

тикшерү дәүләт оешмаларының (Академүзәк) планына кертелә. Халык иҗатын җыю һәм өйрәнү эше билгеле бер системага салына һәм махсус «Халык әдәбиятын эшкәртү комиссиясе» җаваплылыгына тапшырыла. Монда шуны да әйтергә кирәк, татар фольклоры мәсьәләләре, проблемалары белән дә, нигездә, шулай ук халык иҗаты үрнәкләрен җыю һәм бастыру эшен башкарган галимнәр һәм язучылар шөгыльләнгән.

1926 елда «Безнең юл» журналында Г. Ибраһимовның «Тел, әдәбият мәсьәләләренең кирәкле бер тармагы» дигән җитди мәкаләсе басыла. Әлеге мәкалә шул вакыттагы әдәбият белгечләре өчен кулланма, татар фольклористикасының үзенә күрә бер программасы да була. Анда Г. Ибраһимов халык иҗатының төп әһәмиятен, мәгънәсен күрсәтә [Ибраһимов].

Бу мәкаләсендә автор халык иҗатын шул халыкның тарихы, аның иҗтимагый тормышы һәм социаль-сәяси процесслар белән бәйләп өйрәнү зарурлыгын күтәрә. Шулай ук фольклор әсәрләренең иҗтимагый аңның аерым һәм үзенчәлекле формасы, халык мәдәнияте, сәнгать, әдәбият һәм тел өлкәләренең аерылгысыз, мөһим тармагы булып саналуы ассызыклана. Г. Ибраһимовның мондый карашлары, безнең фикеребезчә, XX гасырның 20 нче елларында татар әдәбият белемендә рус фәне һәм аның мәктәбе тәэсирендә барлыкка килгән **культура-тарих мәктәбенә** карашы белән аңлатыла [Галиева, б. 63]. Ул җитәкләгән Академүзәк вәкилләре, шулай ук әлеге фәнни оешма белән хезмәттәшлек иткән әдәбиятчылар һәм фольклорчылар (Г. Рәхим, Г. Газиз, Г. Толымбай, Х. Бәдигый, Ф. Туйкин, Ф. Сәйфи-Казанлы) үзләренең тикшеренүләрендә марксистик идеологиягә туры китереп, культура-тарих мәктәбе принципларына таяналар әлбәттә.

Димәк, шул чордагы татар фольклористикасы билгеле бер дәрәҗәдә культура-тарих мәктәбе йогынтысында булган, дип әйтергә мөмкин. Чөнки Академүзәк үз тирәсенә, культура-тарих мәктәбе тарафдарларын һәм фәндә, әдәбият һәм фольклорны өйрәнүдә, җәмгыятьнең рухи тормышында культура-тарих үзенчәлекләренең үсешен исәпкә алган, язма әдәбиятта да һәм халык иҗатында да милли үзенчәлекләрне һәм алар арасындагы аерманы ачыклау принципларына актив таянган әйдәп баручы галимнәрне берләштергән. Ләкин фольклористика шома гына, каршылыксыз һәм көрәшсез генә үсмәгән. Ул хаталардан да азат булмаган (бигрәк тә идеологик һәм методологик характерындагылардан). Аерым алганда, хөкем сөрүче иделогиянең исбат ителмичә нигез итеп алынган фикереннән чыгып, традицион һәм заман фольклорын сыйнфый көрәш яктылыгында өйрәнергә омтылыш була. Ягъни, сыйнфыйлык принцибын абсолютлаштыру, дини идеология белән сугарылган аерым жанрларны һәм әсәрләрне танымау һ.б. кебек фәндәге зыянлы

тенденцияләргә һәм күренешләргә каршы көрәштә Г. Ибраһимовның алда әйтелгән чыгышы зур роль уйный, һәм татар фольклористикасын яңа дәрәҗәгә күтәрергә ярдәм итә.

Гомумән, 1920 еллар татар фольклористикасы өчен шактый нәтиҗәле чор була. Бу чорда катлаулы теоретик проблемалар күтәрелә һәм алар кыю рәвештә хәл ителә.

Әдәбият

Бакиров М.Х. Татар фольклоры: югары уку йортлары өчен дәреслек. Казан: Мәгариф, 2008. Б. 12.

Галиева Э.Р. Культурно-историческая школа в татарском литературоведении 1920–1930-х годов: автореф. дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2003. 63 с.

Ибрагимов Г. Тел-әдәбият мәсьәләләренең кирәкле бер тармагы // Безнең юл. 1926. № 5/6.

Миңнуллин К.М. Һәр чорның үз җыры. Казан: Мәгариф, 2003. Б. 30.

Толымбай Г. Татар фольклоры фронтында // Сов. әдәбияты. 1933. № 8/9. Б. 94–95.

Тулумбайский Г. Татар фольклоры // Татарстан. 1930. № 6/7. Б. 58.

Урманчеев Ф.И. Татар халык иҗаты. Казан: Мәгариф, 2002. Б. 20.

Фирсов Н. Казань в легендах // Красная Татария. 1926. 21 марта.

Ярми Х. Татар фольклористика фәненең күренекле галиме // Совет әдәбияты. 1957. № 12. Б. 63

Dmitriev N.K. et M-me Chatskaya O. Chansons populaires Tatares, transcrities et traduites par N.K. Dmitriev, M-me O. Chatskaya // Journal asiaique (Paris). 1926. Avril-Juin. P. 301–369.

Kovalski Tadeusz. Le studjow nad formas poezii ludow turkeckich // Prace Komisji Orientalistycznei Polskjei Akademji Umiejetkosci (Krakow). 1921. I. S. 1–184.

Lach R. Die Musik der turk-tatarischen, finnischugrischen und Kaukasus-Volker in ihrer entwicklungs – geschichtlichen und psychologischen Bed eutung fur die Entstehung der musikalichen Formen // Mitteilungen der Antropologischen Gesellschagt (Wien). 1920. Bol. 20. S. 23–50.

Ямалтдинов Ильмир Илдар улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге мөдире